

Živko ANDRIJAŠEVIĆ*

CRNOGORSKO NASLJEĐE RANOG SREDNJEG VIJEKA (DRŽAVA, DRUŠTVO, KULTURA)

Apstrakt: Još nije bilo istraživanja koje bi pokazalo koliko je srednjovjekovna prošlost dio savremenog crnogorskog identiteta — državnog i nacionalnog, ali i koliki je udio srednjovjekovne prošlosti Crne Gore u savremenoj istorijskoj svijesti, i koji sadržaji iz ovog perioda žive u njoj. Traženje odgovora na ova pitanja zahtijeva prepoznavanje udjela i uticaja crnogorskog državnog nasljeđa srednjovjekovnog doba u savremenom identitetskom definisanju crnogorskog društva. Ako prihvatimo stanovište da je identitet — izbor sjećanja, onda moramo utvrditi šta je konačni rezultat ove selekcije sjećanja, kada je u pitanju prošlost Crne Gore u ranom srednjem vijeku. Nesumnjivo da su počeci crnogorske državnosti vezani za dukljansku državu u vrijeme kneza Vladimira, da je tradicija društvenih institucija vezana za prošlost Barske nadbiskupije, a da su najmarkantnija personalizacija crnogorske državnosti u ranom srednjem vijeku: kneževi Vladimir i Vojislav, te kraljevi Bodin i Mihailo. Slovensko stanovništvo, koje je u ranom srednjem vijeku naselilo prostor Crne Gore, izgradilo je osobenu formu društvene organizacije, koja se jasno prepoznaje i u širim balkanskim okvirima. Nastanak osobenog tipa društva na prostoru Crne Gore bio je uslovljen formom ekonomskog života, kao i odlikama prostora na kome se taj ekonomski život odvijao. Tokom ranog srednjeg vijeka nastalo je na prostoru Crne Gore kulturno nasljeđe za koje se može reći da je manje ili više vjerna varijanta umjetničkih tekovina i pravaca koji su dolazili iz okruženja. Iako taj prostor jasno možemo organizirati Bokom Kotorskom, Limom i Skadrom, tokom srednjeg vijeka on nikada nije postojao kao jedinstvena cjelina, već su se unutar tog kruga formirale određene kulturne zone. Tek kasnije istoričari su to prepoznali kao zajedničko nasljeđe koje pripada Crnoj Gori.

Krajem VI vijeka Sloveni počinju da prodiru na teritoriju Vizantijskog carstva, prelazeći granicu carstva na Savi i Dunavu. U prvi mah je izgledalo da će Vizantija uspjeti da zaustavi prodor slovenskih plemena na Balkan, ali nakon pristizanja sve brojnijih slovenskih skupina, pokazalo se da ona to nije u stanju. Zahvaljujući slabostima vizantijskog odbrambenog sistema, slovenska plemena su početkom VII vijeka trajno naselila Balkan i zaposjela najprije po-

* Prof. dr Živko Andrijašević, Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore

dunavske provincije carstva, a zatim i obalu Jadrana. Do polovine VII vijeka Sloveni su, zbog brojnosti i vojničke snage, postali dominantna etnička skupina na Balkanu, pa je vizantijska vlast morala naći načina da ih učini lojalnim podanicima. Uglavnom je to pokušavala ostvariti pridobijanjem njihovih plemenskih vođa, kneževa, kojima daje titule „arhonta”.

Jedan od slovenskih naroda koji je početkom VII vijeka naselio Balkansko poluostrvo bili su i preci Crnogoraca. Njihova prapostojbina vjerovatno je Polablje ili prostor istočno od Karpata, oko Dnjepra i Dnjestra. Prilikom dolaska na Balkan, preci Crnogoraca naselili su oblasti nekadašnje rimske provincije Prevalis. Prostor na kome su se nastanili ugrubo se može ograničiti Bokom Kotorskom, rijekama Pivom, Tarom i Drimom. U vrijeme njihovog dolaska, ovdje je živjelo hristijanizovano ilirsko-romansko stanovništvo, a za oblast koju su naselili odavno se bio ustalio naziv Duklja. Vizantijski car Konstantin Porfirogenit (905–959) u svom djelu „De administrando imperio” pretke Crnogoraca naziva Dukljanima (Dioklicijanima), objašnjavajući da su oni ovo ime dobili zbog toga što su naselili oblasti oko rimskog grada Duklje. O etničkom porijeklu Dukljana on ne daje podatke.

Tokom VII i VIII vijeka Dukljani su našli svoje mjesto u okviru Vizantije, da bi, vjerovatno, početkom IX vijeka, formirali posebnu administrativnu oblast — kneževinu, koja je u potpunosti bila podređena vizantijskoj upravi. Prvi pouzdani dokaz da je Duklja bila kneževina i da je imala kneza, zasigurno podložnog Vizantiji, potiče iz IX vijeka. O tome svjedoči pečat dukljanskog kneza Petra, koji je imao natpis — „Petar arhont Dioklije”. Takođe u IX vijeku, stanovništvo Duklje je hristijanizirano, i to, po svoj prilici, u vrijeme cara Vasilija I (867–886).

Posljednjih godina IX vijeka vizantijska vlast u Duklji nije bila tako snažna jer je 896. bugarski vladar Simeon porazio Vizantiju i ovladao velikim dijelom Balkana. Simeon je 913. godine došao s vojskom do zidina Carigrada i primorao carigradskog patrijarha da ga proglasi carem. Četiri godine kasnije (917), car Simeon je zadao težak udarac Vizantiji i sasvim je protjerao sa Balkana. Istočna granica Bugarskog carstva počinjala je od Crnog mora, pa preko Jedrena, Sera, Bera, sve do Krfa. Granica Carstva bila je tek nešto više od stotinu kilometara udaljena od Carigrada. Na zapadnoj granici Bugarskog carstva nalazila se Kneževina Duklja, koja je, zahvaljujući njegovom širenju, stekla potpunu političku nezavisnost od Vizantije. Nezavisnost je Dukljanska kneževina sačuvala do kraja X vijeka.

Krajem X vijeka Dukljom je vladao knez Vladimir, a teritorija njegove države prostirala se između rijeke Bojane i Boke Kotorske, odnosno između jadranske obale i gornjeg toka rijeke Morače. Knez Vladimir se trudio da od

Vizantijskog carstva izdejstvuje podršku u slučaju da njegovu zemlju napadne makedonski car Samuilo. Krajem 990. godine knez Vladimir je u Carigrad poslao i izaslanstvo koje je trebalo da o tome pregovara, ali njegovi poslanici do Carigrada nijesu stigli. Ne možemo utvrditi da li je knez Vladimir ponovo tražio pomoć od Vizantije, iako je opasnost od Samuilovog napada bila sve izvjesnija. Čim je 997. godine Samuilo osvojio Drač, napao je i Duklju. Do prvog sukoba makedonske i dukljanske vojske došlo je oko rijeke Bojane. U toj bici makedonska vojska je pobijedila, a knez Vladimir je zarobljen i odveden na Samuilov dvor u Prespu. Makedonski car je lako pokorio dukljansku državu, iako neke gradove, poput Ulcinja, nije uspio da zauzme. Želja da stigne što dalje u osvajačkom pohodu kroz Dalmaciju vjerovatno je uticala da prekine opsadu Ulcinja i nastavi prema Dubrovniku i Zadru.

U zatočeništvu kod makedonskog cara, knez Vladimir je ostao izvjesno vrijeme, a onda je vraćen u Duklju — kao Samuilov namjesnik. Kako se navodi u „Ljetopisu Popa Dukljanina”, jednom od najvažnijih izvora za najraniju istoriju Duklje, car Samuilo je dukljanskom knezu dao svoju kćer za ženu i poslao ga u „zemlju i kraljevinu njegovih otaca”. Pored Duklje, Vladimir je dobio na upravu i dračku oblast. Od tada pa sve do smrti cara Samuila (1014), knez Vladimir je bio lojalan makedonskom caru. Istu lojalnost pokazivao je i prema Samuilovom nasljedniku, caru Radomiru (1014–1015). No, takvo držanje Vladimirovo nije bilo dovoljan znak odanosti za Radomirovog sinovca Vladislava, koji je, pošto je ubio svog strica, postao makedonski car (1015).

Vladislav se vjerovatno plašio da Vladimir, kao Samuilov zet, ne gaji političke pretenzije prema makedonskim oblastima, pa je, čim je došao na presto, odlučio da osvoji dukljansku državu i Drač, kojim je upravljao knez Vladimir. Za ostvarivanje tog plana trebalo je ukloniti Vladimira, pa ga je Vladislav, obećavajući mu sigurnost, pozvao u Prespu. Dukljanski vladar nije povjerovao u Vladislavljeve riječi i zatražio je da mu kao simbol garancije pošalje drveni krst. Kada je taj krst dobio, knez Vladimir se uputio u Prespu. Car Vladislav je, ipak, pogazio obećanje i u Prespi ubio Vladimira (1016). Nedugo nakon toga, napao je na Duklju i dračku oblast, ali je u tim borbama njegova vojska doživjela poraz, a on poginuo (1018). Makedonsko carstvo se ubrzo raspalo, a njegovu teritoriju zaposijeda vizantijski car Vasilije II (976–1025). Istu sudbinu doživjela je i dukljanska država, koja se od tada nalazi pod vlašću Vizantije.

U vrijeme vizantijske vlasti u Duklji, početkom XI vijeka, jedan od vizantijskih namjesnika bio je i knez Vojislav, brat od strica kneza Vladimira, a možda i Vladimirov brat. On je, kako se navodi u „Ljetopisu Popa Dukljanina”, podsticao Vizantince da što surovije postupaju s narodom, kako bi na taj način izazvao ustanak. Do ustanka je izgleda i došlo tridesetih godina XI vije-

ka, kada se Duklja i oslobodila vlasti Vizantije. Ali, njena nezavisnost nije dugo trajala. Vizantija je 1035. ili 1036. uspjela da ponovo pokori Duklju, a Vojislav je zarobljen i odveden u Carigrad. Na ko zna koji način Vojislav je uspio da se oslobodi zarobljeničtva, vjerovatno 1039. godine, i da dođe u Duklju. U Duklji je podigao ustanak i ponovo oslobodio zemlju od vizantijske vlasti. Vojislav je bio prvi balkanski knez koji se u XI vijeku uspio osloboditi Vizantije. Osamostaljivanje Duklje Vizantija nije mogla mirno gledati, pa je car Mihailo IV (1034–1041) naredio pohod na Duklju. Do pohoda vizantijske vojske na Duklju došlo je 1040. godine. Bitka se odigrala između Skadarskog jezera i Rumije, vjerovatno u Crmnici. Dukljanska vojska je napala na vizantijsku iz dva pravca i uspjela da unese potpunu pometnju u neprijateljske redove. Vizantijska vojska se u najvećem neredu povlačila prema Bojani, a njen komandant Armenopolo je poginuo. Dukljanska vojska, čijom su glavninom komandovali knez Vojislav i njegov sin Radoslav, a pomoćnim odredima Vojislavljevi sinovi: Gojislav, Mihailo, Saganjek i Predimir, sasvim je porazila vizantijsku.

Nakon ove pobjede, knez Vojislav je uspio ne samo da očuva nezavisnost Duklje već i da je teritorijalno proširi. Pored državnog središta koje je činio prostor od mora do gornjeg toka Morače, i od Bojane do Budoša, Duklja se proširila do Neretve, tako da su u njenom sastavu bili Travunija i Zahumlje. Dvije godine kasnije, Vizantija je ponovo pokušala da pokori Duklju, pridobivši na svoju stranu raškog župana, bosanskog bana i humskog kneza. Vizantijska vojska je i ovog puta bila višestruko brojnija. Navodno je imala više od 40.000 ljudi, a vizantijski historičar Jovan Skilica tvrdi da je čak bilo 60.000 vojnika. Do odlučujuće bitke došlo je početkom oktobra 1042. na planinskom prostoru između Bara i Crmnice. Prema „Ljetopisu Popa Dukljanina” dukljanska vojska je pobijedila vizantijsku zahvaljujući ratnim varkama i korišćenju planinskih klanaca. U historiografiji se ovaj sukob naziva — „Barska bitka”. Ovom pobjedom konačno je osigurana politička nezavisnost dukljanske države od Vizantijskog carstva.

O vladavini kneza Vojislava poslije Barske bitke nema gotovo nikakvih podataka. Pretpostavlja se da je ubrzo umro, možda već 1043. godine. Nakon njegove smrti, prema „Ljetopisu Popa Dukljanina”, svih pet Vojislavljevih sinova dobilo je po jedan dio državne teritorije na upravu, ali je vrhovna politička vlast u Duklji pripala njegovoj udovici i njihovom najstarijem sinu Gojislavu. Njihova vlast nije dugo trajala jer je Gojislav ubrzo ubijen, a njegova majka je umrla. Poslije njene smrti, na čelo dukljanske države došao je njen mlađi sin Mihailo. On je stupio na prijesto oko 1046. godine. Izgleda da je Mihailo odmah po dolasku na vlast oduzeo svojoj braći oblasti kojima su upravljali i dao ih je svojim sinovima. Novi dukljanski vladar učinio je i krupne promje-

ne u spoljnoj politici. Nedugo po dolasku na vlast, popravio je odnose s Vizantijom, iskazujući želju da bude njen saveznik. S vizantijskim carem Konstantinom IX (1042–1055) uspostavio je i porodične veze, oženivši se bliskom carevom rođakom. Od Vizantije je dobio i titulu protospatora, što je po važnosti osma činovnička titula u carstvu.

Dobri odnosi Duklje i Vizantije promijenili su se 1072. godine jer je dukljanski vladar pokušao da iskoristi teško stanje u kome se Vizantija našla nakon poraza u ratu sa seldžučkim sultanom i gubitka teritorija na Apeninskom poluostrvu. Želeći da ojača svoju političku poziciju i preuzme neke susjedne primorske gradove, koji su bili pod vlašću Vizantije, Mihailo Vojislavljević se 1072. uključio u ustanak makedonskih Slovena protiv vizantijske vlasti, ne bi li uz pomoć Makedonaca odaljio moćnu carevinu od svojih granica. Mihailo je ustanicima poslao svog sina Bodina i vojskovođu Petrila s odredom vojnika. Bodin i Petrilo su jedno vrijeme dosta uspješno ratovali protiv vizantijske vojske, pa su ustanici Bodina čak proglasili carem. No, vizantijski vojskovođa Saronitis uspio je u bici kod Pauna (nedaleko od Uroševca) da porazi Bodinovu vojsku, a Bodina zarobi. U vizantijskom zarobljeništvu Bodin je ostao do 1078. godine, odakle su ga oslobodili ljudi koje su njegov otac i stric za taj zadatak unajmili. Nesumnjivo da oslobađanje Bodinovo ne bi išlo tako lako da u to vrijeme nijesu nastupili veliki meteži u Vizantiji, koji su početkom 1078. doveli do zbacivanja cara Mihaila (1071–1078).

U vrijeme dok je Vizantija proživljavala teške dane, Mihailo Vojislavljević zatražio je od pape Grgura VII da mu prizna kraljevsku titulu i pošalje kraljevske znake. Papa je obećao da će udovoljiti Mihailu ukoliko pošalje u Rim barskog biskupa, koji treba da ga izvjesti o Mihailovom držanju u sukobu koji je 1074. godine izbio između Dubrovčana i dubrovačkog biskupa Vitalisa II, koji im nije bio po volji. Čim je biskup Vitalis smijenjen, Dubrovčani su barskog biskupa Petra imenovali upraviteljem Dubrovačke biskupije. To, svakako, nijesu mogli učiniti bez Mihailove saglasnosti. Način na koji je uspostavljeno novo stanje u Dubrovačkoj biskupiji izazvao je reagovanje pape Grgura, koji je poslao izaslanika da utvrdi da li je ovaj izbor legalan, a zatim i protest splitskog nadbiskupa koji je smatrao da se ovim izborom narušavaju njegova prava. Papa je zbog toga zahtijevao od dukljanskog kralja Mihaila da uputi barskog biskupa Petra kako bi se mogao pravedno riješiti spor između arhiepiskopa Splita i Raguze, pa da tek onda udovolji njegovom zahtjevu.

Po svemu sudeći, kralj Mihailo nije poslao papi izaslanika, te zato papa i nije poslao Mihailu kraljevske znake, kao što je to dvije godine ranije učinio hrvatskom kralju Zvonimiru. Stoga nam se čini neosnovanom tvrdnja, koja se može sresti u novijoj literaturi, da je papa Grgur posebnim aktom priznao

kraljevsku titulu Mihailu i da mu je poslao kraljevska obilježja. Istina je da se papa Grgur VII, januara 1078, u jednom pismu obraća Mihailu kao „slovenskom kralju” (Sclavorum Regi), što znači da je uvažavao njegovu kraljevsku titulu i da je kraljevsku titulu Mihailo koristio prije nego što je od Rima zatražio njeno zvanično priznanje. Period kada su Vojislavljevići počeli da koriste kraljevsku titulu, nemoguće je tačno utvrditi. Za neke pouzdanije pretpostavke ne može mnogo pomoći ni „Ljetopis Popa Dukljanina”, u kome se svi dukljanski vladari nazivaju kraljevima. No, ako na osnovu Ljetopisa ne možemo utvrditi kada je Duklja postala kraljevinom, papino pismo iz januara 1078. godine svjedoči da je u drugoj polovini XI vijeka ona to uistinu bila.

Kralj Mihailo Vojislavljević umro je oko 1082. godine. Naslijedio ga je sin Bodin. Želeći da potpuno učvrsti svoju vlast, kralj Bodin je počeo da suzbija moć svojih rođaka, koji su bili na čelu pojedinih oblasti dukljanske države. To je dovelo do sukoba između njih. Ko je u ovom sukobu pobijedio, Pop Dukljanin ne navodi, ali kaže da je između zaraćenih strana, posredstvom barskog nadbiskupa, sklopljen mir. Poslije sklapanja mira, oko 1083. godine, kralj Bodin je zajedno sa svojim rođacima napao na Rašku i Bosnu. I Rašku i Bosnu uspio je da zauzme najdalje do 1084. godine, da bi oko 1085. napao i osvojio Drač. Koliko su ove oblasti bile u sastavu dukljanske države, nije moguće tačno utvrditi jer o Bodinovoj vladavini u sljedećih dvadeset godina nema mnogo podataka. Nesporno je da za vladavine kralja Bodina Duklja ima najveći teritorijalni opseg. Njene granice na zapadu i sjeverozapadu dosezale su do Neretve, Imotskog, planine Raduše i Travnika. Od Travnika je granica dukljanske države išla prema planini Javor, a od Javora Zapadnom Moravom do Jastrepca. Od Jastrepca granica je išla prema Zvečanu, a od Zvečana prema Drimu do Jadranskog mora.

Kralj Bodin umro je oko 1108. godine. Na čelo Duklje došao je njegov sin Mihailo, ali je on ubrzo svrgnut s prijestola. Navodno je narodnom voljom za kralja izabran polubrat kralja Bodina, Dobroslav. Ni on nije dugo vladao jer su se protiv njega pobunili njegovi rođaci Gojislav i Kočopar. Uz pomoć raškog župana Vukana, Kočopar je napao na kralja Dobroslava. U bici na rijeci Morači, vojska Kočoparova i Vukanova porazila je trupe kralja Dobroslava, a njega zarobila.

Novi kralj Duklje postao je Vladimir, unuk kralja Mihaila, oženjen kćerkom župana Vukana. Ovom promjenom na prijestolu postao je dominantan raški uticaj u Duklji. Raški uticaj će biti dominantan u Duklji i za vrijeme kralja Đorđa, Bodinovog sina, koji je nakon smrti kralja Vladimira (1118) došao na čelo dukljanske države. Kralj Đorđe je čak jedno vrijeme živio u Raškoj, kada ga je Vizantija kao svog neprijatelja protjerala iz Duklje. Iz izgnanstva se

vratio 1125. godine, ali vlast u Duklji, koju je prije odlaska iz zemlje imao, nije uspio da uspostavi. Na osnovu „Ljetopisa Popa Dukljanina” može se zaključiti da je vladao tek jednim dijelom Duklje, ali ni na tom dijelu nije uspio da duže vrijeme očuva vlast jer su ga ubrzo napali oblasni gospodari, uz podršku vizantijskog stratega iz Drača. Njihovom napadu kralj Đorđe se nije mogao oduprijeti, pa je njegova vojska potučena, a on zarobljen i odveden u Carigrad. Kralj Đorđe je u carigradskoj tamnici i umro. Poslije njega Dukljom je vladao njegov rođak Gradihna, a nakon Gradihne na čelo države došao je njegov sin Radoslav, koji za razliku od ostalih Vojslavljevića nije nosio titulu kralja, već kneza. To svjedoči da je od dukljanske države i njene nekadašnje moći malo šta ostalo. Knez Radoslav bio je posljednji dukljanski vladar, i ujedno posljednji vladar iz prve crnogorske dinastije — Vojslavljevića. Oslabljenu dukljansku državu osvojio je oko 1185. godine raški župan Stefan Nemanja. Bio je to kraj državne nezavisnosti Duklje.

Slovensko stanovništvo, koje je u ranom srednjem vijeku naselilo prostor Crne Gore, izgradilo je osobenu formu društvene organizacije, koja se jasno prepoznaje i u širim balkanskim okvirima. Nastanak osobenog tipa društva na prostoru Crne Gore bio je uslovljen formom ekonomskog života, kao i odlikama prostora na kome se taj ekonomski život odvijao. Na gotovo čitavom prostoru Crne Gore stočarska privreda bila je glavno zanimanje stanovništva i najvažniji izvor njegove egzistencije još od najranijeg perioda doseljavanja. Ali, zbog odlika zemljišta, ovdje je za bavljenje stočarstvom, i za opstanak uopšte, potrebno bilo više zajedništva i udruživanja nego drugdje. Na kraškom terenu, gdje plodne zemlje i vodopoja ima malo, gdje su prirodne komunikacije rijetke, a razmjena dobara otežana, zajedništvo stočarskih družina bilo je neophodno za opstanak. U vrijeme kada se formiraju trajne slovenske naseobine, na prostoru Crne Gore ustaljuje se polunomadski oblik stočarstva, tj. sezonsko kretanje stočara, pa su stočari tokom ljetnih mjeseci napuštali svoja zimska staništa i gonili stoku radi ispaše u najbliže planinske oblasti, gdje su se i nastanjivali. Zajednica stočara, koja je na određenoj teritoriji obavljala svoju djelatnost i nad tom teritorijom imala zajedničko vlasništvo, činila je katun. Katun je „oblik socijalnog udruživanja stočara”, odnosno organizovana socijalna, ekonomska i demografska zajednica, a tek mnogo kasnije, naziv „katun” će se isključivo odnositi na oblast ljetnje ispaše. Katun (cathone) kao zajednica stočara postojala je na Balkanu i prije dolaska Slovena. U srednjem vijeku katunska organizacija postojala je još kod Albanaca, Bugara i Srba, a zajednice koje su činile katun uglavnom su bile u rodbinskoj (krvnoj) vezi. Katun, kao zajednicu koja se bavi stočarstvom, mogla je činiti jedna ili više bratstveničkih skupina koje imaju zajedničkog pretka. Kao razgranata zajednica,

katun je imao i svog starješinu, koji nije samo odlučivao o pitanjima iz unutrašnjeg života katuna, već je imao i ulogu vojnog komandanta. U srednjovjekovnim izvorima za istoriju Crne Gore najčešća su dva naziva koja su sinonimi za katun: „družina” (compagnia) i „opština” (comune).

U vrijeme kada na prostoru Crne Gore nastaje državna organizacija, započinje i proces teritorijalizacije katuna, odnosno proces stalnog naseljavanja stočarske zajednice (zajednica) na određenom prostoru. Nakon okončanog procesa teritorijalizacije katuna, selo ili sela koja su formirana na ovaj način, uz teritoriju koja je služila za ljetnju ispašu, čine oblast jednog katuna. Tokom tog procesa slovensko stanovništvo je, zaposijedajući određenu teritoriju i nastanjujući se u župnim oblastima, asimiliralo neslovensko stanovništvo koje je živjelo u ovim krajevima. Uspjevši da ostvare dominaciju nad starosjedilačkim stanovništvom, brojnije i ratobornije slovenske skupine sasvim su mu nametnule svoja sociokulturna obilježja, ali su i neka od njegovih obilježja prihvatili kao svoja. Već u vrijeme dukljanske države, teritorijalizovani katuni, tj. zajednice porodica ili bratstava koje posjeduju određenu teritoriju na kojoj se bave stočarstvom, čine njene sastavne djelove. Uostalom, kao i na čitavom Balkanu, i na prostoru Crne Gore prva državna organizacija je nastala kao federacija ovakvih zajednica ili družina. Po prirodi stvari, i prvi vladari poticali su iz najmoćnijih grupacija, tačnije, vladarem je postao vođa najsnažnije od njih.

Društvene zajednice na prostoru srednjovjekovne Crne Gore nijesu se samo prepoznavale na osnovu ekonomske djelatnosti već su imale i vojničku funkciju. To im je davalo izvjestan politički značaj u životu zemlje. Zato još od vremena dukljanske države katuni dobijaju od vladara autonomiju i povlastice, a njihove starješine stiču mogućnost da ponekad utiču i na krupnije političke odluke. Starješine katuna bile su i prve feudalne velmože u Duklji, a kasnije oblasni gospodari u Zeti. U vrijeme kada snažne centralne vlasti nema, starješine katuna su činilac koji se u političkom odlučivanju morao uvažiti. Prvi gospodar Crne Gore iz porodice Crnojević potpisao je na Vranjini sporazum o prihvatanju mletačke vlasti zajedno s predstavnicima pedeset i jedne „družine ili opštine”. Da su starješine ovih družina činile zetsku (crnogorsku) vlastelu, svjedoče povelje Ivana i Đurđa Crnojevića s kraja XV vijeka. Za vrijeme Ivana i Đurđa Crnojevića u Crnoj Gori su bila 24 vlastelina, koja su zajedno s njima učestvovala u rješavanju imovinskih sporova. Iz srednjovjekovnih katuna, tj. zajednica (družina) stočara koji su posjedovali određenu teritoriju i stalno živjeli na njoj, nastala je tokom XV vijeka nova socijalna zajednica — pleme. Na teritoriji koju smatraju svojom, predstavnici porodica ili bratstava počinju potpuno da upravljaju životom zajednice i štite njenu autonomnost, a zajednica svim svojim pripadnicima počinje da bude jedini garant imovin-

ske i lične sigurnosti. Tokom čitavog XV vijeka sve vlasti, domaće i strane, koje su se ovdje smjenjivale, ne uspijevaju da ovu kompaktnost zajednice naruše. Uzrok je prvenstveno u tome što nijedna vlast nije bila dugotrajna, institucionalno jaka i dovoljno zainteresovana da to uradi. Na prostoru koji je skup geografskih autonomija zaista nije jednostavno državnom silom razbiti zajednice koje vjekovima žive svojim posebnim životom i koje, ujedinjene, predstavljaju značajnu vojničku snagu. S druge strane, nijedna od vladarskih porodica, koje su se tokom XV vijeka smjenjivale, nije smatrala da joj je najvažniji zadatak da razbije samoupravne zajednice, već prvenstveno, ako je moguće, da ih pridobije za sebe. Tako je zahvaljujući nizu prirodnih i socijalnih osobenosti crnogorskog prostora, nejaka država iznjedrila — pleme. Iako je u jednoj rečenici teško objasniti razliku između katuna i plemena, moglo bi se u najkraćem reći da je katun socijalna zajednica u okviru države, a pleme je katun koji funkcioniše kao država u malom. Na formiranje plemena podsticajno su djelovale neke tradicionalne karakteristike pređašnjih katunskih zajednica. Svaka od ovih zajednica formirala se kao rodovsko-bratstvenički savez, kao zajednica krvno vezanih porodica, koje se bave istom djelatnošću, što je bio socijalni osnov njene homogenosti. Toj homogenosti katuna doprinijelo je i to što su imali stvarnog ili fiktivnog zajedničkog pretka, a zatim i što su nakon viševjekovnog postojanja imale svijest o zajedničkoj sudbini, koju možemo smatrati jednom vrstom istorijske svijesti.

Poseban tip društva srednjovjekovne Crne Gore, potpuno različit od društva kontinentalne Crne Gore, postojao je u njenim primorskim gradovima: Kotoru, Budvi, Baru i Ulcinju. Civilizacijski gledano, bio je to jedan poseban svijet, izgrađen na tekovinama mediteranske kulture i socijalnom ambijentu koji je prepoznatljiv po dvije osnovne odlike: gradu i gradskom životu. Za razliku od društva u kontinentalnom dijelu Crne Gore, društvo njenih primorskih oblasti imalo je civilizacijsku i kulturnu tradiciju, koju nalet primitivnih slovenskih plemena nije uspio da prekine. Sloveni u primorskim oblastima postepeno su postajali dio milenijumskog civilizacijskog i kulturnog nasljeđa. Taj njihov ulazak u ovaj krug milenijumske tradicije Primorja bio je jedini način da se ovdje socijalizuju. Ako su se slovenska plemena u kontinentalnom dijelu Crne Gore mogla prema čitavom nasljeđu s kojim su se sreli ponašati kao prema vojnoj utvrdi, koja su im se našla na putu, u Primorju takva vrsta destrukcije nije bila moguća. Prisustvo vizantijske vojske u primorskim gradovima, koji su za carstvo i ekonomski i politički značili mnogo, kao i snaga njihovih zidina, onemogućavala je Slovene da izbrišu milenijumsku tradiciju. Čak postoji tvrdnja u vizantijskim izvorima da se neslovensko stanovništvo iz kontinentalnog dijela Crne Gore sklonilo pred slovenskom najezdom iza tvrdih zidina primor-

skih gradova i tako ojačalo njihovu odbranu. Nevični dugim opsadama, ali i bez mogućnosti da primorske gradove blokiraju s mora i tako prekinu njihovu opskrbu, Sloveni su morali pretrpjeti neuspjeh. Gradske zidine i more onemogućilo je Slovene da zbrišu s lica zemlje kulturno nasljeđe koje je baštinilo romansko stanovništvo ovih gradova. Kada su neuspješni ratni pohodi okončani, a Sloveni bili primorani da se uključe u državni život Vizantijskog carstva, u primorskom dijelu Crne Gore počeo je njihov postepeni ulazak u civilizacijski krug koji su sačuvala gradske zidine. Sloveni su tada počeli da se miješaju s romanskim stanovništvom primorskih gradova i da dolaze u dodir s njihovom kulturom, jezikom, kultovima. Ušavši u taj civilizacijski svijet, i nametnuvši mu dio svoje etničke i kulturološke prepoznatljivosti, Sloveni su tokom srednjeg vijeka postali njegovi nosioci, i kasnije, baštinici. Nažalost, Sloveni u kontinentalnom dijelu Crne Gore mogli su samo da otkopavaju fragmente tog kulturnog nasljeđa i ugrađuju ga u bogomolje koje su tek namjeravali da grade.

Iako su ova dva dijela crnogorskog srednjovjekovnog društva počivala na različitim socijalnim i kulturološkim modelima, ona su ubrzo počela da funkcionišu kao cjelina koja se prožima i nadopunjuje. Najprije je primorski dio Crne Gore postao izvorište kulturnih uticaja za kontinentalni dio, da bi kasnije kontinentalni dio Crne Gore postao izvorište zajedničkog državotvornog nasljeđa. Zbog toga se može reći da je primorski dio Crne Gore rodno mjesto njene srednjovjekovne kulture, a kontinentalni dio njene srednjovjekovne državnosti. Isto kao što se krug kulture iz primorskog dijela Crne Gore širio prema kontinentalnom, tako se i krug državnosti iz kontinentalnog dijela širio prema njenom primorskom dijelu. Za kratko vrijeme oba su dijela Crne Gore bila opasana s ova dva kruga. Unutar tog zajedničkog okvira, koji su oko ovog kulturološki i civilizacijski raznolikog prostora napravile kultura i politika, počeo je da se odvija novi život. Čak i onda kada su nestajali i mijenjali se opsezi ovih krugova, posebno onaj politički, zajednički život ovog prostora trajao je i dalje. Ma kakve bile političke granice, proces miješanja stanovništva i migracije na čitavom ovom prostoru nijesu se prekidali. Isto tako, geografska i komunikacijska povezanost ova dva dijela Crne Gore uslovila je njegovu ekonomsku međuzavisnost, koja je postojala nezavisno od političkih granica. Primorski gradovi i njihovo kontinentalno zaleđe vjekovima su činili jedan ekonomski prostor.

Od crnogorskih primorskih gradova, bez obzira na to da li je riječ o politici, ekonomiji ili kulturi, najznačajniji je bio Kotor. Dukljanski kralj Mihailo imao je u Kotoru dvor, tako da je jedno vrijeme ovaj grad bio prijestolnica dukljanske države. Od 1183. godine Kotor je, kao i čitava Duklja, bio pod vlašću Nemanjića. Nedaleko od Kotora nalazi se Budva, koja se pominje u „Ljetopisu Popa Dukljanina” kao grad u sastavu župe Zeta. Krajem XI vijeka bila

je i jedno od episkopskih središta dukljanske crkve. U sastavu dukljanske države grad je bio sve do sredine XII vijeka, kada su ga ponovo osvojili Vizantijci. Posljednji primorski grad koji je dukljanska država uspjela da preuzme od Vizantije bio je Bar (XI vijek). U dukljanskoj državi Bar je postao metropolit-ski grad, tj. sjedište Dukljansko-barske crkve. Krajem XII vijeka raški župan Stefan Nemanja zauzeo je grad i pod vlašću Nemanjića ostaće do 1371. godine. Od polovine XI vijeka u sastavu dukljanske države bio je i Skadar, koji je prije toga pripadao Vizantiji. Skadar je jedno vrijeme bio prijestolni grad dukljanskog kralja Bodina, a zatim njegovog sina Đorđa.

Crkvena organizacija na teritoriji Duklje prvi put se pominje u V vijeku. Tada se u aktima Kalhedonskog koncila (451) pominje dukljanski biskup Evander. Stolica dukljanskog biskupa tada se, vjerovatno, nalazila u Doljanima, nedaleko od Podgorice, da bi nakon razaranja Duklje u vrijeme slovenskog naseljavanja, ona bila premještena nadomak Spuža, na lokalitetu Martinička gradina. U pitanju je grad Lontodokla (Nova Duklja), koji u svom spisu pominje Konstantin Porfirogenit. U vrijeme intenzivne hristijanizacije doseljenih Slovena (Dukljana), krajem IX vijeka, Dukljanska biskupija je uzdignuta u rang nadbiskupije, a pod jurisdikcijom dukljanskog nadbiskupa bila je ne samo Duklja već i Srbija, Bosna, Travunija i Zahumlje. Dukljanska nadbiskupija ostaće u tom rangu sve do početka XI vijeka, kada će dobiti predašnji status biskupije. Uspostavljanjem vizantijske vlasti u Duklji, nedugo poslije smrti kneza Vladimira i odlaskom dukljanskog nadbiskupa Ivana iz zemlje, područne biskupije dukljanske crkve pripojene su Splitskoj nadbiskupiji. Njen status će ostati isti i nakon obnavljanja dukljanske državnosti, iako su dukljanski vladari pokušavali da od pape izdejtstvuju dobijanje nadbiskupskog palija za poglavara svoje crkve. Postoji tvrdnja da je papa Aleksandar II 1067. godine donio bulu kojom ustanovljuje Dukljansko-barsku nadbiskupiju, odnosno kojom Bar proglašava središtem (crkvenom metropolom) dukljanske crkve. Navodno je barskom nadbiskupu tada bilo podređeno devet biskupija: Kotorska, Baleška, Svačka, Skadarska, Drivaška, Pilotska, Srpska, Bosanska i Travunijska. Novija istoriografija zastupa stanovište da je papska bula o ustanovljenju Dukljansko-barske nadbiskupije donijeta 8. januara 1089. godine, a da je bula pape Aleksandra iz 1067. godine falsifikat.

Ustanovljenjem Dukljansko-barske nadbiskupije, Duklja je dobila jedinstvenu crkvenu organizaciju i, faktički, svoju „državnu crkvu”. Na osnovu papske bule, u kojoj su navedene područne biskupije (sufragani) dukljansko-barske crkve, može se zaključiti da je jurisdikcija barskog nadbiskupa daleko nadmašivala granice dukljanske države. Pored područnih biskupija Dukljansko-barske metropolije: Ulcinjske, Svačke, Skadarske, Drivaške, Pilotske i zakrat-

ko Kotorske, barski nadbiskupi su od kraja XI vijeka imali vlast i nad sveštenstvom u Srbiji, Bosni i Travuniji. Od XV vijeka dukljansko-barski nadbiskupi su uz svoju titulu imali i titulu primasa Srbije (Archiepiscopus Antibaren-sis, Dioclen-sis ac totius Regni Serviae Primas), što znači da su se pod jurisdikcijom barskog nadbiskupa nalazili i katolici u nemanjičkoj Srbiji, odnosno u srpskim oblastima pod turskom vlašću. Status dominantne vjerske institucije Dukljansko-barska nadbiskupija je zadržala sve do početka XIII vijeka, odnosno do osnivanja pravoslavnih episkopija na teritoriji nekadašnje dukljanske države. Čak prvih godina vlasti Nemanjića u Duklji, Nemanjin sin Vukan, koji je dobio Duklju na upravu, držao se prema dukljansko-barskoj crkvi veoma blagonaklono, iako se ona, nakon velikog raskola 1054. godine, priklonila katoličanstvu. Vukan, koji je imao titulu kralja Duklje i Dalmacije, tražio je od pape Inoćentija da pošalje izaslanike u Duklju ne bi li se pozabavili organizacijom postojeće katoličke crkve.

Tokom ranog srednjeg vijeka nastalo je na prostoru Crne Gore kulturno nasljeđe za koje se može reći da je manje ili više vjerna varijanta umjetničkih tekovina i pravaca koji su dolazili iz okruženja. Iako taj prostor jasno možemo organizirati Bokom Kotorskom, Limom i Skadrom, tokom srednjeg vijeka on nikada nije postojao kao jedinstvena cjelina, već su se unutar tog kruga formirale određene kulturne zone. Tek kasnije istoričari su to prepoznali kao zajedničko nasljeđe koje pripada Crnoj Gori. Za granice tog prostora najčešće nijesu bile značajne političke granice, niti su njegov opseg one mogle ograničavati ili određivati. Posljednji doseg tekovina kulture uvijek je ona tačka gdje prestaje mogućnost da ih neko usvoji, razumije ili stvori i, naravno, gdje prestaje želja i potreba za njima. Granice crnogorskog kulturnog prostora u srednjem vijeku bile su, stoga, postojanije i prepoznatljivije od tadašnjih političkih granica Crne Gore, a granice kulture postojale su i onda kada su nestajale granice koje je ocrtala politika.

Jedan od najranijih (sačuvanih) spomenika srednjovjekovne kulture na prostoru Crne Gore potiče iz VIII vijeka. Riječ je o latinskom natpisu koji je kao fragment ugrađen u Crkvu Svete Marije u Duklji. Pretpostavlja se da je ovaj natpis na kamenoj ploči bio dio kapele ili groba Đakonisa Ausonija, te je početkom IX vijeka, kada je građena Crkva Svete Marije, ugrađen u njene zidove. Takođe, početkom IX vijeka nastalo je nekoliko sličnih latiničkih natpisa u Ulcinju, Grblju i Kotoru. Najraniji natpis je iz 809. godine, a nalazi se u unutrašnjosti Crkve Svetog Tripuna, tačnije, na njenom ciboriju. Među spomenicima ovakvog tipa posebno su značajni Barski epitafi iz XI vijeka. I najstarije srednjovjekovno književno djelo na prostoru Crne Gore nastalo je takođe u Primorju. Njegov autor je Kotoranin Andreacije Saracenis. Ovo djelo, koje je u literaturi poznato kao „Andreacijeva povelja”, nastalo je 809. godine, a

sastavljeno je iz tri dijela. U IX vijeku na prostoru Crne Gore otvaraju se i prve škole. Ove škole su radile u benediktinskim manastirima na Crnogorskom primorju. Na prostoru Crne Gore rano je osnovana i prva javna škola. Bila je to tzv. gramatikalna škola, koja je otpočela s radom u Kotoru, početkom XIV vijeka, da bi već početkom XV vijeka dobila status gimnazije.

Od IX do XII vijeka nastali su i brojni spomenici crkvene arhitekture. Počev od XII vijeka na prostoru Crne Gore nastaju i brojne građevine romaničkog stila. Jedna od najznačajnijih romaničkih bazilika na prostoru Crne Gore je Katedrala Svetog Tripuna (trobrodna bazilika), izgrađena 1166. godine. Na prostoru Crne Gore bilo je i nekoliko crkvenih spomenika romansko-gotskog stila. Vjerovatno u XI vijeku, a možda i ranije, sagrađena je na lijevoj obali Bojane, desetak kilometara od Skadra, Crkva Svetog Sergija (Srđa) i Vakha. Pop Dukljanin navodi da su u Crkvi Svetog Sergija i Vakha sahranjeni dukljanski kraljevi Mihailo, Bodin i Vladimir. Vjerovatno početkom XI vijeka izgrađena je prva crkva na poluostrvu Ratac, između Sutomora i Bara, čime su udareni temelji budućem manastirskom kompleksu Svete Marije.

U XII vijeku nastala su na prostoru Crne Gore i značajna književna ostvarenja. Najznačajnije književno-istorijsko djelo crnogorske književnosti srednjeg vijeka je „Ljetopis Popa Dukljanina”. Za ovo djelo uglavnom se u literaturi koriste još dva naslova: „Barski rodoslov”, po mjestu nastanka, ili „Kraljevstvo Slovena”, po tematici na koju se dominantno odnosi. „Ljetopis Popa Dukljanina” sastoji se, prema kompoziciji koju je utvrdio J. Kovačević, iz sedam cjelina, koje su podijeljene u 47 poglavlja. U obraćanju čitaocima Pop Dukljanin kaže da je samo zabilježio (napisao) ono što je čitao ili čuo od „naših otaca i vremenih staraca kao istinitu pripovijest”. Ta njegova opaska nesumnjivo se odnosi na dio o prošlosti dukljanske države, koji je zasigurno sam napisao. Pop Dukljanin daje podatke o genealogiji dukljanskih kraljeva i vladajuće porodice, dinastičkom slijedu i političkim prilikama, o teritorijalnom opsegu i podjeli dukljanske države, društvenom životu Duklje, ratovanju s Vizantijom, unutrašnjim političkim sukobima. Dio Ljetopisa je i Žitije kneza Vladimiru, koje je osnova njegovog kulta. Zahvaljujući kultnom značenju, dukljanski knez Vladimir postoji u crnogorskoj istoriji i tradiciji kao vladar i svetitelj, ali i kao jedan od najznačajnijih likova njene srednjovjekovne književnosti. Još u srednjem vijeku njegov kult je bio rasprostranjen u Duklji (Zeti), Albaniji i Makedoniji, a njegovo prvo žitije nastalo je početkom XII vijeka. I u našem vremenu knez Vladimir je dio našeg nasljeđa, koje svojim karakterom ili simboličkim značenjem može doprinijeti afirmaciji ideje tolerancije različitih nacionalnih i religijskih skupina na prostoru Crne Gore, održavanju sklada različitosti i stvaranju objedinjavajućeg identiteta za sve njih.

Živko ANDRIJAŠEVIĆ

MONTENEGRIN HERITAGE OF THE EARLY MIDDLE AGES
(STATE, SOCIETY, CULTURE)*Summary*

No research done so far cannot show how much the medieval past takes part in the contemporary Montenegrin identity — that of the state and nation, neither what part of medieval past of Montenegro takes in the contemporary historical awareness, and which contents from this period still live in it. The quest for answers to these questions, demands to recognize the part and influence of the Montenegrin state heritage of the medieval era in the contemporary defining of the Montenegrin society identity. If we accept the stand that the identity is — selection of memories, than we have to determine what is the final result of this memory selection, when it comes to the past of Montenegro in the early middle ages. It is without doubt that the beginnings of the Montenegrin statehood are related to Doclean state in the time of prince Vladimir, that the tradition of social institutions is related to the past of Archdiocese of Bar, and that the most articulated personalization of the Montenegrin statehood in the early middle ages represent: princes Vladimir and Vojislav, and kings Bodin and Mihailo. Slavic population, which in the early Middle Ages inhabited the area of Montenegro, has built specific form of social organization which can be clearly recognized even in the broader Balkan frame. The conception of the particular type of society in the area of Montenegro was conditioned by the form of economic life, and by the space characteristics in which such economic life took place, too. Throughout the early middle ages on the area of Montenegro cultural heritage has been created for which one may say that it is more or less true version of the artistic activities and movements which had come from the surroundings. Although the border line of that area can be clearly marked by Boka Kotorska, Lim and Skadar, over the course of the middle ages it never existed as unique entity, but within that circle there were formed certain cultural zones. Only later the historians have recognized this area as common heritage which belongs to Montenegro.